

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

A fordíthatóság esélyei

„Ki csak egyféle feleletet adhat,
azt fölösleges megkérdezni.”

(Németh László: „Vallások” 1934)

1. Saját és idegen

Elöljáróban két félreértést szeretnék elkerülni. A fordítás szót nem szűk, de tág értelemben használom. Nem arra a kérdésre keresek választ, mennyiben lehet Németh László műveit más nyelvre átültetni. Emlékeztetnék arra, hogy a nyugati kánonról írott könyve végén Harold Bloom a három magyar irodalmi mű között Németh László egyik regényét szerepelteti, és más jelekből is arra lehet következtetnünk, hogy a szerző munkássága viszonylag –, tehát ahhoz képest, hogy a magyar irodalomról kevesen s keveset tudnak – ismert külföldön. Németh László külföldi hírneve helyett az az kíváncsok foglalkozni, miként szerepelnek az általa írott értekező művekben annak esélyei, hogyan fordíthatók át egyik kultúra termékei valamely másik kultúrába.

A másik félreértést, amelyet el szeretnék kerülni, talán így fogalmazhatom meg: nem célok megerősíteni azoknak igazát, akik föltétlenül, minden fönttartás nélkül csodálják vagy maradéktalanul elutasítják Németh László műveit. Jól tudom, hogy ezt nem könnyű megtenni. Nagyon keskeny pallón járok, s kétféle értékrend híveinek a rosszállását is kihívhatom. Az a gondolat vezérel, hogy Németh László örökségének józan mérlegelését a teljes elfogadás illetve elutasítás véglete gátolja.

Az életmű olyan hatalmas terjedelmű, hogy magától értetődik az egyenetlenség. Szigorú önfegyelmet, gazdaságosságot hiába keresnénk az ő munkásságában. Önellentmondásai okozzák, hogy nagyon különböző értékrendek képviselői kereshetnek benne öngazolást. Németh László egyfelől Sztálin könyvének rendíthetetlen bírálója, másrészt az *Utazás* szerzője. „Oroszország érdekel, de az Oroszországról szóló könyvek nem nagyon érdekelnek. Nem szeretem a moszkvai utasokat”. Az 1934-ben írt tanulmányának a kezdő szavai különös fényt vetnek a negyedszázaddal később írt színműre. Németh Lászlónak olykor Németh László a legjobb mérlegelője.

Az említett példából akár még arra is lehetne következtetni, hogy munkásságában nem elhanyagolható az alkalmi jelleg. Természetesen jól tudom, hogy sokszor kényszerült engedményre. A terjedelmes életműben – különösen az értekező írásokban – óhatatlanul is érezhető a pillanat igényének hatása, s ez könnyen lehetőséget ad arra, hogy az olvasó kiragadjon megnyilatkozásokat a saját föltevésének igazolására. Meggyőződéseim, hogy műveinek értelmezésében ez is veszély és korántsem vagyok bizonyos abban, hogy el tudom kerülni e buktatót. Azt is készséggel elismerem, hogy sok vonatkozásban illetéktelen vagyok az életmű mérlegelésére, hiszen Németh László olyan kérdéskörökkel is foglalkozott, amelyek messze tájékozódásom határain kívül esnek. Másrészt azért sem vállalkozhatom az értekező tevékenységének alaposabb mérlegelésére, mert a zene s a képzőművészet, az a két terület, amely műkedvelőként

leginkább érdekel, nem igazán foglalkoztatta őt. Igaz ugyan, hogy egyes alkalmakkor a társművészetek iránt is mutatott érzékenységet – például 1934-ben kigúnyolta az őstehetségek kiállításának olyan látogatóját, „aki az utolsó húsz év művészeti mozgalmi mellett diadalmas érintetlenséggel ment el, de most boldog, hogy a dicső magyar néphez tartozik” –, ám végeredményben mégis elsősorban tanító szerepet tulajdonított a művészetnek, és ezért is foglalkoztatta kevésbé a zene vagy akár a festészet, a szobrászat és az építészet. Gottfried Benn kérdésére – „Javítania kell-e a költőknek az életet” – minden bizonnyal „igen”-nel válaszolt volna. A jövődömondás sem volt teljességgel idegen tőle. Mivel e szerepkör iránt nem igazán van érzékem, ez az alkati fogyatékoság is korlátot szab a megértésnek, amelyet Németh László munkái iránt tanúsíthatok.

Bármilyen legyen is a véleményünk a két háború közötti Magyarországról, aligha tagadható, hogy Németh László főként 1945 után kényszerült megalkuvásra. Jellemző, hogy korai évtizedeiben lényegesen több volt a terve, mint amennyit meg tudott volna valósítani. Két 1935-ben készült tanulmányának ez a címe: „Töredékek a Róma utódai-ból” illetve „Töredékek A reformból”, a két évvel korábbi „Tizenhatodik század” című eszmefuttatás élén ez olvasható: „Három tanulmány egy készülő könyvből”, s 1934-ben keletkezett a „Vázlatok ‘A tizennyolcadik század’-hoz”. Az 1945 utáni időszakban viszont kevesebb az átfogó igényű terv, mint az alkalmi megnyilatkozás. Mintha a belső szükséglet olykor a külső kényszer váltotta volna fel. Lehet, ennek a betegség is oka volt, de azt nehéz volna tagadni, hogy e későbbi időszak némely írása az alkalmosság miatt avulékony. Proustról írott tanulmányában ő maga fogalmazott így: „a szellemi javak mulandóságát érzem [...]. Tulajdonképp rettegnünk kell az időt, melyben egymás hegyén-hátán alszanak az ellentmondó ítéletek”. A szellemi függetlenség inkább jellemezte a korai, mint a kései éveket, amikor több olyan megnyilatkozást tett, amely utóbb érvényét veszítette.

Nem egyszerűen divatról van szó, bár ennek jelentőségét, hullámszerűségét sem becsülném le. A divat magasságai s mélységei üdvös hatásúak is lehetnek, amennyiben kijózaníthatnak abból a mámorból, mely néha művek földicsérésére ösztönöz bennünket. Szerénységre intenek, arra, hogy olykor eltűnjünk, nem saját véleményünknek tulajdonítunk-e túlon túl nagy jelentőséget, amikor valamit remekműnek tüntetünk fel. A magyar társadalom szerkezete és igényei döntő vonatkozásokban változtak meg az 1920-as évektől máig tartó évtizedekben. Ennek hatása alól Németh László olvasója semmiképpen nem vonhatja ki magát.

Tevékenységeinek talán legfeltűnőbb ellentmondása, hogy míg olykor nagy megértéssel fordult az idegen kultúrához – a harmincas évek elején, „Kritikai napló” című rovatában egyenesen azt állította: „Míg nálunk a regény napról napra szegényedik, meredek [...], külföldön a műfaj a zseniális kísérletezés korát éli” –, más alkalmakkor túlértékelte a magyar szellem termékeit. Proust és Joyce jelentőségét nem volt igazán nagy dolog fölismeri, de J. C. Powys hihetetlenül egyenetlen művészetének értékeit már csakis kivételes érzékenységgel lehetett meglátni. A másféle kultúra megértésére irányuló erőfeszítést jól szemléltetheti, hogy ennek az írónak a munkásságából éppen a leghosszabb, *The Glastonbury Romance* című regényt méltatta, s alaposabban, mint bárki azóta magyar nyelven. Máskor viszont a saját kultúra fölnagyítása méltánytalanságra készítette. Egyes esetekben elhamarkodottan nagyította fel a magyar irodalom értékeit. „Csokonai [...] Goethe mellett kora legnagyobb lírikusa volt” – olvasható „Faj és irodalom” címmel 1927-ben tartott előadásában. Egy évvel később, „Népiesség és népiség” vizsgányának elemzése során, azt állította, hogy a magyar irodalom „leg-

nagyobb képviselőiben mindig népi volt”, s példaként Adyra hivatkozott, aki „még a nyugati bágyadt szimbolizmust is életre villanyozta magyar mezőn szedett paraszti képeivel”. Hiábavaló megkérdezni, vajon ennek az ítéletnek megfogalmazója mennyire alaposan ismerte Mallarmé költészetét. 1934-ben a Debreceni Ady Társaságban tartott előadásából sem hiányzik a túlfogalmazás. Nem igazán talált szavakat a költő műveinek megközelítéséhez: alkatát próbálta jellemezni, „gondolkodó”-nak nevezte, „helyzetérzés”-ről, „a magyar önismeret”-ről elmélkedett s általánosságokra kényszerült: „Ady nemcsak keseregte a magyarságot, hanem alkotta is. [...] Ady volt az első, aki egybelátta a magyar életet, nevet és méltóságot szerzett sorsunknak”. Az értékelésnek szenvedélyes túladagolása Babitsnál ritkább, bár néha meglepően hasonlóan ítéleztek a nyugati irodalom nagyjairól. Németh „világnagy középszerűség”-nek nevezte Byront. Ez a minősítés egyáltalán nem áll távol *Az európai irodalom történetének szellemétől*. Érzékelteti, mennyire bizonytalanok vagyunk, midőn a sajátot az idegenhez mérjük.

Munkásságának mérlegelését az is nehezíti, hogy a vele szemben megfogalmazott bírálatok egy része is elavult. Nem pusztán, sőt nem is elsősorban arra gondolok, hogy művei megnyírálva és hamisítva kerültek az olvasókhoz. Inkább arra, hogy Babitscsal folytatott vitájának kiinduló föltevése, szervezés és szerveztlenség szembeállítását vált kérdésessé. Persze, ebben az esetben is lehet önellentmondásra gondolni, hiszen 1936-ban, Spenglert bírálva, maga Németh László is esendőnek mutatta a kultúra szervezésének hangoztatását.

A két magyar író vitájának némely értelmezője azt hangsúlyozta: természetesen Babitsnak volt igaza, megfélemlítve arról, hogy kettejük közül Németh szentelt több figyelmet a kelet-európai kultúráknak. A minőségiszocializmust lehet műkedvelő elképzelésnek tartani, de nehéz megértés nélkül tudomást venni a szándékról, mely a német s az orosz „közé szorult kis népeket akarta hagyományuk, szellemük és érdekük védelmében mint egy testet, talpraállítani” – ahogyan 1936-ban „Európa anthropológus szemmel” című írásában fogalmazott. Gandhi példájában is azért kereshetett ösztönzést – már 1928-ban, „Új reformkor felé” című írásában –, mert idősebb pályatársával ellentétben észrevette az Európán s a kereszténységen túli világ jelentőségét. Némi túlzással azt lehetne mondani: a gyarmatosítás utáni helyzet fontosságának fölismerésével megsejtette, hogy a kulturális azonosság megőrzése súlyos társadalmi kérdéseket vet föl. A „postcolonial studies” divatja bizonyos vonatkozásban előrelátónak mutatja a *Gandhi* szerzőjét.

Az európai irodalom története s a Kisebbségben közötti feszültség megítélésében a világ mai helyzetéből kiindulva azt az észrevételt is meg lehet tenni, hogy a két író közül a fiatalabb látta meg az ókori görög világ összefüggését a nem európai kultúrákkal. Ezért is állíthatta, hogy „a görögség önmagát felülmúló barbárság”. Ugyanakkor nehezen tagadható, hogy mindkét eszmerendszerben található avult részek is vannak. Mint ismeretes, Babits saját kultúrájától idegennek minősítette az *Ószöveget*. „Európa görög-latin mű, s a görög-latin génuszt Jahve gyökerében pusztítja el” – olvasható Németh László Pap Károllyal folytatott vitájában.

Nemzet s állam viszonya lényegesen bonyolultabbnak bizonyult, mint Babits és Németh gondolta. Hitler és Gandhi felfogása között óriási a távolság, de nem könnyű választ adni a kérdésre, hol húzódik pontosan és vitathatatlanul a határ a faji felsőbbrendűség hirdetése és a hazafiság között. Miközben megértéssel tudom venni Dávidházi Péternek azt a véleményét, hogy nem szerencsés, „ha az antiszemitizmus (vagy

bármilyen más előítélet) veszélyére hivatkozás csirájában elfojtja a zsidóság elfogulatlan kritikáját akár zsidó, akár nem zsidó szerzők részéről”,¹ figyelmeztetése ebben a formában mégis hiányérzetet kelt, mert meghatározatlanul hagy olyan fogalmakat, mint antiszemitizmus, előítélet és elfogulatlan. Mint írja, „egy pillanatig sem tudom elhinni, hogy az antiszemitizmus vádja valaha is jogos lehetett Némettel szemben”.² Amidőn az Oxford University Pressnél megjelent, tehát a világ legkülönbözőbb tájain olvasható könyv Babitsot vádolja antiszemitizmussal,³ megbecsülést érdemel az előbb idézett kijelentés. Azt azonban nehéz volna elhallgatni, hogy a másik kultúra megértése valószínűleg összefügg hiedelem s előítélet mibenlétével. Elfogadható ugyan az érv, hogy „az antiszemita indulat nem szokott ilyen szintű és ennyire kidolgozott érvanyagra szorulni”,⁴ de több kérdés is megfogalmazható:

- nem volna-e célszerűbb az előítéletnek különböző formáival számolni,
- lehetséges-e különbséget tenni indulatok s kifejtett vélemények között,
- nem lehet-e elképzelni, hogy egyazon szerzőnek némileg változik az álláspontja (gondoljunk például Bajcsy-Zsiliszky Endrere, vagy akár Richard Wagnerre, kinek „Das Judentum in der Musik” című 1850-ben kiadott röpiratával szöveg ellentétben áll 1881-ben megjelent, a faji eltéréseknek Krisztus vére általi megszűnését hirdető eszmefuttatása, az „Ausführungen zu ‘Religion und Kunst’: Heldentum und Christentum”),
- s végül, nincs-e ellentmondás egy személyes meggyőződést érzékeltető kijelentés („nem tudom elhinni”) s az elfogulatlan tárgyilagosság eszménye között?

Valamely értelmezésünk esendősége összefügghet azzal, mit nem idézünk egy szövegből. Hajdu Péter egy kiadatlan tanulmányában számomra meggyőzően bizonyította, hogy Németh László „Két nép” című cikkének az a mondata, mely szerint „A zsidó nép születési betegsége (betegség, melynek Jézust köszönhetjük) az istenné emelt államellenesség” „tulajdonképp nem Pap Károlyt parafrazeálja, hanem Németh saját pár oldallal korábbi Pap-parafrázisát”.⁵ Németh László több írásában is található olyan állítás, mely megfelel a „Töredékek A reformból” (1935) végkövetkeztetésének: „A zsidót egy emberséges kor nem üldözheti azért, mert zsidó”, ám ha az életművet tekintjük érvényes egységnek, voltaképp Németh László által is képviselt előítéletet vállalunk. Tanulmányíróként ő általában egy-egy alkotó „költői természetét” kívánta jellemezni. Nagy múltú ez a szemlélet, de korántsem egyedüli érvényű. A „New Criticism” képviselői például köztudottan az egyedi műalkotást tekintették mérvadónak. Veres András egy kéziratot vitacikkében kifogásolhatónak véli azt az érvet, hogy „az írói hagyatékok teljes feldolgozásáig mindig előkerülhet cáfoló, vagy legalábbis újragondolhatóan különös adalék”.⁶ E bírálatot azért is tartom megfontolandónak, mert az

¹ Dávidházi Péter: „'Betegség, melynek Jézust köszönhetjük.' Egy parafrázis Németh László és Pap Károly párbeszédében,” in Görömbei András (szerk.): Németh László irodalomszemlélete. Debrecen: Csokonai, 1999, 208.

² Uo., 207.

³ Carl S. Leafstedt: Inside Bluebeard's Castle: Music and Drama in Béla Bartók's Opera. New York – Oxford: Oxford University Press, 1999, 211.

⁴ Dávidházi, 208.

⁵ Hajdu Péter: „Ki beszél a parafrázisban? Hozzászólás Dávidházi Péter: 'Betegség, melynek Jézust köszönhetjük' című dolgozatához”.

⁶ Dávidházi, 203; Veres András: „Párbeszéljünk! Dávidházi Péter tanulmánya ürügyén”.

életmű egységének eszménye bizonyos mértékig összefügghet a személyiség egységének föltevésével, ez pedig ellentmond Nietzsche felfogásának, kinek műveit Dávidházi joggal vonta be a Németh Lászlóval folytatott eszmecserebe.

Ha elfogadjuk az értelmezés lezáratlanságát és a hatástörténet érvényét, tudomásul vehetjük, hogy *A velencei kalmárt* lehet úgy értelmezni: Shylock arra emlékeztet, hogy a keresztény nem képviseli az általa hirdetett erkölcsiséget. Ez nem zárja ki annak elismerését, hogy tulajdonítottak zsidóellenességet is e színműnek. Olvasták a *Kisebbségben* című röpiratot is hasonló módon. „Magyar nyelven ma két nép ír, s nem biztos, hogy a magyarság számlál több tollat.” 1927-ben másként lehetett olvasni ezt az állítást, mint 1944 után. Megkockáztatnám az észrevételt, hogy talán szerencsésebb volna túljutnunk személyek vádolásán s fölmentésén. Helyette emlékeztethetnénk arra, hogy a megnyilatkozásoknak utóélete van, melyekért nem valamely egyén, de a történelem felelős, s az egyén is ennek a részét alkotja. A *Kisebbségben* című gyűjteményhez 1942-ben írt bevezetőjében Németh így jellemezte önmagát: „műzsája nem annyira a hajlandóság volt, mint a kötelesség.” Pályafutására erősen hatottak a magyar történelem viszontagságai. Talán ezek is segíthetnek megmagyarázni, miért hangsúlyozta 1927-ben idegenségét Szomoryval, 1931-ben viszont rokonságát Pap Károllyal szemben.

2. Az idegen kultúra hozzáférhetősége

Magától értetődik, hogy kényelmesebb volna nem belebonyolódni Németh László némely munkáinak mérlegelésébe, ám ezek olyannyira erősen kapcsolódnak a huszadik századi magyar szellemi élethez, hogy senki nem kerülheti meg őket, aki e korszakkal foglalkozik. Lezáratlan párbeszéd részeként képzelem el eszme-futtatót. Örökségével szemben csakis akkor lehetünk méltányosak, ha nézeteinek úgymond újraföldözése helyett hasonló módon járunk el, mint Kosztolányi, Babits, József Attila, Ady s más magyar írók esetében, vagyis az egyes alkotásoknak a megváltozott és szüntelenül átalakuló helyzetnek megfelelő újraértelmezésére vállalkozunk.

Olyan korszakban, amelyben a sajnálatosan, de tagadhatatlanul irányadó angol nyelvű piacon a művelődés kutatása („cultural studies”) szorítja háttérbe a rész tudományágakat, nehéz volna tagadni Németh tevékenységének időszerű vonásait. „A szellem emberét épp az jellemzi – írta 1931-ben, „Új enciklopédia” eszményének a körvonalazásakor –, hogy nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét.” Nem indokolatlan a művelődés tanulmányozásának legtagabb összefüggésébe helyezni a tevékenységét. Romániai útinaplója például összehasonlítható némely tudós terepmunkájáról adott beszámolójával. Különösen az adhat munkásságának időszerűséget, hogy szembehelyezkedett Dilthey felfogásával: természet- s szellemtudományok kettőssége helyett egymást részben fedő szakterületek sokaságával számolt, s anélkül, hogy a természettudomány bukását jövendőlte volna, mint a vele vitázó Hamvas Béla. 1933-ban, „A fizika átalakulása”-ról írt eszme-futtatásában Einstein elméletének jegyében határozta meg az értelmezés mibenlétét, megállapítván, hogy „az észlelő helyek valamelyikét csak egész önkényesen lehet a többivel szemben kitüntetni, abszolútnak hitt fogalmaink, idő, hely, távolság, egyidejűség önkényesekké válnak, az észlelő pontot hozzátapasztják a vizsgált jelenséghez. [...] idő, hely, távolság a választott nézőponttól s a vele járó koordináta-rendszerrel függenek”. Az ilyen megközelítés nem teljesen idegen a hermeneutika hagyományától. A szóban forgó tudománytörténeti fejtegetés Heisenberg felfogása alapján ahhoz a következte-

téshez vezet el, hogy az értelmezés tevékenysége a „műfordító”-éhoz hasonlít és „az elme ‘vidékiességé’-re” figyelmeztet, amely nem egyéb, mint hogy valaki „előszeretettel általánosítja helyi szokásait”.

Értelmező s értelmezett kapcsolata félig átlátszó kitalálásokon alapszik. A kultúra társadalmi s történelmi alkotás. Nem közvetlenül, hanem a világról kialakított hiedelmeink alapján érzékeljük a világot, mert a tudat nem természeti képződmény, de a kultúra terméke. Amit természetnek szokás nevezni, voltaképp nevelődés következménye. Ahogyan már Shakespeare emlékeztetett rá, a „nature” és a „nurture” nem zárja ki egymást. Széchenyi művei arra tanítanak, hogy a nemzetet eszmék teremtik meg s nem megfordítva. A történelem közvetítés múlt s jelen között, s az újraértelmezés erőfeszítést igényel. Szokás arra hivatkozni, hogy Németh túlbecsülte Ortegát. Talán érdemes szóba hoznom, hogy bírálta is a spanyol értekezőt. 1934-ben, „Görögség, vagy a halott hagyomány” című tanulmányában például elutasítja Orteganak azt az állítását, hogy a görög-latin ókor művei többségükben „már nem szólnak hozzánk”. A kifejezésnek súlya van. Németh László azzal érvel, hogy a hagyományt meg kell szólítani, mert önmagában nem hozzáférhető. Amikor azt hangsúlyozza, hogy a hagyomány nem adott, de „sorsa” van, közel jár a hagyományörténelem gondolatához. Nem általában beszél görögségről, ehelyett Dante, Montaigne, Goethe, Hegel s Nietzsche görögségéről elmélkedik. Az foglalkoztatja, miként látja a mindenkori jelen sajátmagát a múltban. Ebben a szellemben írja, hogy „a görög hagyomány mindent igazolt.” Felfogása szerint a görögség az utókorban él.

Az idegen hagyomány elsajátítása elengedhetetlen, mert csakis így lehetséges, hogy „az ember nem látja bele a tulajdon elfogultságát a remekművekbe.” A már említett, 1927-ben a Társadalomtudományi Társaságban tartott előadás szerint a magyar túlzottan mélyen gyökerezett a saját hagyományaiban, sőt talán beléjük is süppedt, s ezért csak kevéssé tud kilátni más, idegen irányba. „A magyar avar nagyon mély, a magyar égbolt nagyon alacsony.” Ugyanebben az eszmefuttatásban arra is emlékeztetett: minden nép keveréknek tekinthető, s egyúttal azt a sejtelmét is megfogalmazta, hogy a jövő közelíteni fogja egymáshoz az idegent és a sajátot. A második világháború elején, 1940-ben „Tanú redivivus” című visszatekintésében a kettős távlatot nevezte fiatalkori éveit fő jellegzetességének: „ha egyes magyar kérdésekben másoknál korábban és világosabban látott: azért volt, mert nem belőlük indult ki, hanem az európai kultúra nagy (sokszor ‘elvont’-nak vagy ‘irodalmi’-nak látszó) kérdéseiből, s azokon kinyílt szemmel fordult a magyar ügy felé.”

Mi gátolja az idegen kultúra hozzáférhetőségét? Németh László többször is a nyelvvel hozta összefüggésbe a helyhez kötöttséget. Mivel ez az állításom ellentmond a szakirodalom egy részének, bővebb indoklásra van szükség. Szirák Péter joggal állította, hogy a „Proust módszere” című hosszú, 1932-33-ban készült tanulmányban az „írói eljárás mód” nem „a nyelvben rejlő lehetőségek kiaknázásaként, nyelvi történések műképző hatásaként” jelenik meg.⁷ Lehetne ugyan arra hivatkozni, hogy e szempont nem teljesen hiányzik abból, ahogyan Németh olvassa a francia regényt. „Pusztá nevek, mint kódexek képes kezdőbetűi, tájékokat nyitnak meg előtte; [...] minden társaság külön mondai asztal, melynek madárnyelvét úgy kell kitalálni” – írja, s így jelöli meg az olvasó föladatát: „fel kell fedeznünk a szerkesztés természetét”. Tőle szokatlan zenei

⁷ Szirák Péter: „Olvasásmód és (ön)megértés (Hozzászólás a Németh László-esszéik olvasástörténetéhez),” in Görömbéi András (szerk.): Németh László irodalomszemlélete., 147.

utalással, Wagner műveinek partitúráihoz hasonlítja a mű szövegét s hangjegyolvasáshoz „a regény nagyszerű szerkezeté”-nek fölismerését. Tény azonban, hogy e mozzanatok másodlagosak. Erős a kísértés, hogy a regény értelmezése helyett az alkotó személyisége – a „dilettáns” – és a szereplők sokfélesége, a társadalom képe s a lélektan kerüljön előtérbe.

Tudtommal 1932 előtt egyetlen magyar szerző sem vállalkozott arra, hogy az *A la recherche du temps perdu* nyelvéről érdeemben nyilatkozzék. Akár még az a kérdés is föltehető, hányan olvasták végig akkoriban Magyarországon Proust művét. Ez a regény egészében máig sincs lefordítva nyelvünkre és nem vagyok biztos abban, hogy sokan ismerik tüzetesen. Az idegennel folytatott párbeszédnek vannak előfeltételei. Mondhatnám, hogy az idegen számunkra pontosan azért idegen, mert komoly erőfeszítést kell tennünk, hogy eljussunk hozzá, megtegyük a távolságot, amely tőlünk elválasztja. A harmincas évek elején egy magyar írótól az is komoly teljesítmény volt, hogy egyáltalán megbirkózott Proust regényével. Ha nem csalódom, e mű hazai méltatói – ugyebár mindössze néhány szerző jöhet itt számításba – visszafelé olvasták az *A la recherche du temps perdu* köteteit. Az olvasó mindig a már ismerthez viszonyít. Ha egyszer elfogadjuk a hagyománytörténet létét, érdemes következetesen érvényesíteni. A szóban forgó művet sokáig világszerte általában Balzac és Zola felől közelítették meg. Társadalmi körképet, az emlékezés lélektanát keresték benne. Olyasféleképpen értelmezték, mint Németh: „mintha egy emberi Brehm-et lapoztunk volna: a paraszt, a festő, a főnemes, a kokott, az anya stb. tökéletes és részletes természetrajzával.” Vajon nem hasonlóképpen mutatta-e be Proust regényét még első és sokáig egyetlen magyar fordítója is, vagy évtizedekkel később Réz Pál? Az *Ulysses*-szel is hasonló volt a helyzet: naturalizmust láttak benne. Nem tudom, milyen jól tudott Németh László franciául, amidőn Proustot olvasta. Ahhoz, hogy nyelvi alakulatként vegyünk tudomást regényéről, a francia nyelvet mint egy közösség emlékezetének megtestesülését alaposan kell ismerni.

Kosztolányi kétségkívül nagyobb figyelmet szentelt a nyelvnek. Ennek az is oka lehetett, hogy többnyelvű környezetben nőtt fel. Egy másik ok, amelyre visszavezethető a különbség kettejük felfogása között nyelvi egyetemesség illetve viszonylagosság kettőssége. Míg Kosztolányi egyre inkább az ahány nyelv, annyi világ felfogásához közeledett, Németh meg volt győződve arról, hogy „az emberiség a nyelvi széttagoltság ellenére is tulajdonképp egy nyelvet beszél” – ahogyan 1934-ben írta, abban a több részes tanulmányban, melynek „Emberi változatok és tudomány” a címe. Kosztolányi jobban érezte az idegen nyelv ellenállását, s ezért az anyanyelvével is többet törődött. Németh László több idegen nyelven olvasott, mint legtöbbszörünk – még a *Kristin Lavransdatter* eredeti szövegének megismerésével is próbálkozott, sőt Hajdú Henrik fordítását is szigorúan megbírálta –, később pedig nyelvszemlélete is változhatott némileg. Erre enged következtetni, hogy értekező műveinek újrakiadásakor módosított megfogalmazásain, s nem azért, hogy helyesbítse tévedéseit: „a sok idegen szóból néhányat fel nem cserélni: túlzás lenne hűségnek s kegyeletnek” – állapította meg a *Képzőművészet* című gyűjteményhez 1941-ben írt előszavában.

Anélkül, hogy eltúloznám érdeklődését a nyelvek iránt, megkockáztatnám a föltevést, hogy idegen és saját párbeszédét fordításként is szemlélte, mégpedig nemcsak azután, hogy szépírói művek magyarra átültetésére kényszerült, hanem már 1931-ben is, amidőn valamely „Új enciklopédia” létrehozásának szellemében a pozitívista részletkutató „madárnyelvét” kárhóztatta, úgy jellemezvén a tények bűvöletében élő szak-

embereket, mint akiknek tevékenysége arra szorítkozik, hogy „a nyelvüket beszélőknek kivallják titkaikat”. Három évvel később, az ókori görögökkel foglalkozó, már említett tanulmányában részletesen fejtegette „a szógyártás örömét” Homér osznál, „a görög líra és tragédia tömör, érzéki nyelvét”, „a filozófia fogalom-teremtő mohóságát” pedig a nyelv „történelmi rétegződésével” hozta összefüggésbe. A görög hagyomány szerint a nyelvben keresendő: „A nyelv élő geológia; megőrzi egy nép történeti korszakait [...]. A görög nyelv teljessége a görög kultúra teljességét tükrözi.”

Való igaz, hogy Németh sokszor „a műalkotások szerzőjét individuumként képzelel”,⁸ de ebben a vonatkozásban kortársai közül Kosztolányit leszámítva aligha lehet sok magyar íróval szembeállítani vele. Óvatosan kell bánnunk az általánosítással, hiszen például aligha érezhető különbség a *Chanson de Roland* és az *Orlando furioso* megközelítése között. Ariosto alkatáról szinte semmit nem ír, helyette ponyvairodalomról, „szerkezet”-ről, „térnek és tempónak” a „túlzásai”-ról, „a valószínűség fokai”-ról, „ottava rima”-ról, „műfaj”-ról s „íroniá”-ról értekezik. Más példára is lehetne hivatkozni. Fieldinget méltatva a *Tom Jones* egyik leírásából indítja gondolatmenetét. Ne feledjük, hogy még Leo Spitzer is a szerző alkatára próbált következtetni a nyelvhasználatból. Németh nem mindig hanyagolta el a művek nyelvi megalkotottságát – Bethlen Miklós képeiről vagy Kosztolányi mondatairól elismeréssel szólt. 1932-ben Aranyról készített tanulmányának sarkalatos állítása Vörösmarty s Arany nyelvének összehasonlítására vonatkozik. Az is figyelmet érdemel, ahogyan a nyelv jellemzését a fordítás kérdésköréhez kapcsolta, midőn az Arisztophanész-átköltést a *Toldi szerelme* fölé helyezte.

3. Az időszerezés viszonylagossága

Ha az eddig elmondottakból olykor azt lehetett sejteni: Németh László következetlenségei bírálat tárgya lehetnek, most kifejezetten azt sugalmaznám: az önellentmondások is okozzák, hogy át lehet értelmezni a műveit. Előnyeit is jól látta a munkamegosztásnak, hátrányait viszont a parlagisággal hozta összefüggésbe. A „madárnyelvet” a látókör hiányára vezette vissza, a gyökértelenséggel szemben az „utazni kell” követelményét hangoztatta. Arra a kérdésre, miként határozta meg a sajátot, amelyhez képest az idegent viszonyította, nem könnyű egyértelműen válaszolni. Márcsak azért sem, mivel hosszú életpályáról van szó s olyan szerzőről, aki nagyon különböző helyzetekben kényszerült állásfoglalásra.

A fiatal Németh Lászlót egyszerre vonzotta s taszította a gondolat, hogy a magyar kultúra a parasztságában keressen ösztönzést. Nem hiszem, hogy nagyon mélyen értette volna Bartók zenéjét – kései évtizedeiben nem túlzottan mélyértelmű kifejezés a „bartóki modell” –, de talán hasonló fölismerésre jutott, mint Bartók az első világháború előtt: számára is idegen volt a parasztság életmódja, s azt is előre látta, hogy az érintkezés a városi élettel a parasztság eltűnését idézheti elő. Azt is megsejthette, hogy ez a városi, polgárosult ember történeti tudatának csorbulását is magával hozhatja. Az állóképszerű, zárt életmód halálra volt ítélve, eltűnése mégis veszteség lehet a fejlődés meghatározta világ számára. Németh egyik gyakran használt s könnyen félreértelmezhető metaforájával élve talán úgyszólván lehetne mondani: a gyökerek fölszakadása azoknak is veszteség lehet, akik úton vannak.

⁸ Szirák, i. m. 143.

Természetesen a történelem nélküli falu teljesen zárt, önmagában teljes világa elvonatkoztatás, sőt kitalálás (fikció) – Bartóknál éppúgy, mint Némethnél. Mielőtt napirendre térnénk fölötte, érdemes arra emlékeztetni magunkat, hogy az időszerűség a változó világ függvénye. Történeti fejtegetéseiben Németh minduntalan figyelmeztet arra, hogy nincs végleges értelmezés, korszerűség és elavultság változó fogalmak, a rövid távon elévülő hosszú távon érvényesnek bizonyulhat és megfordítva. Vespasianus leromboltatta Bizánc falait. „Ez az elővigyázat előbb megbosszulta magát, aztán igazolta”. A másféle iránti türelem kizárja az egyetemes emberi természet vagy értelem eszményének túlzottan könnyű hangoztatását. E két egymással összefüggő föltevés összhangban áll a jelenkor néprajztudományában (antropológiájában) elterjedt felfogással. „Nemcsak ábránd, hogy az emberiség teljesen megszabadíthatja magát az etnocentrizmustól – figyelmeztet Clifford Geertz –, de nem is volna jó, ha ezt tenné.”⁹

Tagadhatatlan, hogy e kettősség nem mindig érvényesül Németh László megnyilatkozásaiban. Kései évtizedeiben olykor mintha inkább csak az etnocentrizmus árnyoldalait lehetne látni: nem mindig tudatosította magában, honnan tekintett a világra, s ez gátolta saját elfogultságainak, életmódjának ismeretét. Nyelvének határai fiatal éveiben tágasabbak voltak, következésképp világa is gazdagabb lehetett. E viszonylagos beszűkülést természetesen úgynevezett külső tényezők is okozhatták: a második világháború, majd a kommunizmus elzárta Magyarországot a világ többi részétől. Pályája elején főntartásokat fogalmazott meg a népinek nevezett mozgalommal szemben. Később mintha részben föladata volna ezeket. Elkötelezettségével is magyarázható, hogy József Attila költészetéről érdemben kevésbé vett tudomást.

Annyi bizonyos, hogy e sok véletlen vagy legalábbis kényszerű mozzanattal tarkított pályafutás arra emlékeztethet: az első világháború utáni évszázad magyar művelődésében döntő szerepet játszott, vajon megfelelő időben került-e nyilvánosságra valamely írásmű. A húszas évek végétől egy bő évtizedig az a szándék vezette Németh Lászlót, hogy más világokat tegyen érthetővé a maga s olvasói számára. Bármilyen véleményünk arról a válaszról, amelyet a sajátmaga által fölvetett kérdésre adott, a kérdést hiba volna lényegtelennek vélni. Körülbelül így összegezhető: miben rejlik a kultúrák közötti eltérés, mi idézi elő s mennyire fölszíni avagy mély jelenség.

Egykor sznobokat és parasztokat emlegetett. Vélekedése annyiban avulhatott, hogy e kettő bajosan állítható szembe egymással. A világ egyszerre halad egységesülés és további megosztódás felé. Kérdésfölvetése azonban ma is roppant időszerű: az idegennek sajátját átfordítása nehéz föladat. A művelődés tanulmányozóinak az a kötelessége, hogy megoldási lehetőségeket találjanak.

⁹ Clifford Geertz: Available Light: Anthropological Reflections on Philosophical Topics. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000, 70.